

Gulnoza BOLTAKULOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti N.Sulaymanova taqrizi asosida

BADIIY MATNDA VAQTNING TURLARI VA O'ZARO MUNOSABATLARI

Аннотация

Mazkur maqola ingliz va o'zbek tillari badiiy asarlarida vaqt konseptining ifodalanishi, uning turlari hamda badiiy asarlarda vaqtni ya'ni paytni ifodalovchi birliklarning tarjimada turlicha berilishi kabi masalalar yoritilgan. Shuningdek, ushbu maqola ingliz tilidagi vaqtni ifodalovchi birliklarni o'rganadi, ularning kelib chiqishi va turlari, ma'nolarini va ular odatda qo'llaniladigan kontekstlarni o'rganadi.

Kalit so'zlar: Vaqt, temporal birlik, vaqt konsepti, badiiy matn, zamon kategoriyasi, tarixiy vaqt, biologik vaqt.

ТИПЫ ВРЕМЕНИ И ВЗАИМОСВЯЗИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как выражение понятия времени в английских и узбекских произведениях искусства, его виды, а также различная передача единиц, представляющих время в произведениях искусства при переводе. В этой статье также рассматриваются единицы времени в английском языке, их происхождение и типы, их значения и контексты, в которых они обычно используются.

Ключевые слова: Время, единица времени, концепция времени, художественный текст, категория времени, историческое время, биологическое время.

TYPES OF TIME AND INTERRELATIONSHIPS IN LITERARY TEXT

Annotation

This article examines issues such as the expression of the concept of time in English and Uzbek works of art, its types, as well as the various transmission of units representing time in works of art during translation. This article also examines units of time in English, their origins and types, their meanings and the contexts in which they are commonly used.

Key words: Time, unit of time, concept of time, literary text, category of time, historical time, biological time.

Kirish. Qadim zamonlardan beri zamon savollari insoniyatni qiziqtirib kelgan. Vaqt haqidagi ilk munozaralar antik falsafaning tubida vujudga kelgan. Shunday qilib, hatto qadimgi yunon mutafakkirlari ham zamoning sabablari, uning xossalari, yo'nalishi va umuman modeli haqida savollar berganlar. Temporal kontseptsiya sohasi turli tillarda so'zlashuvchilarning ongida eng muhimlaridan biridir. Vaqt tushunchasi fazo tushunchasi bilan bir qatorda insoniyatning dunyo haqidagi bilimlari tizimidagi fundamental tushunchalardan biridir.

Jismoniy, tabiiy vaqt bilan bir qatorda lingvistik vaqtning mohiyati ham tadqiqotchilarning ongini azaldan band qilib kelgan. Antik davrdan to hozirgi kungacha faylasuflar va boshqa olimlar uning mohiyatini tushuntirishga harakat qilishgan. Aristoteldan boshlab, zamonaviy fizika sohasidagi so'nggi tadqiqotlar (mikro va makrodunyo qonunlari, nisbiylik nazariyasi va boshqalar) bilan yakunlangan vaqt muammosi o'rganiladi. Vaqt tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Zamon va makon materiyaning tashkil etilishi va mavjudligining ikkita shaklidir. Makondan farqli o'laroq, vaqt shunchalik mavhumki, bu kontseptsiya doirasida ong prototip sifatida tayanishi mumkin bo'lgan aniq va vizual qism yo'q - garchi to'liq emas, balki o'zlashtirilgan kontseptsiyaning butun doirasining xarakterli qismidir. "Vaqt" tushunchasi til va madaniyat tizimida muhim rol o'ynaydi, bu bizga o'rganilayotgan tillarning universal va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Vaqt muammosiga lingvokognitiv va lingvokulturologik yondashuv Yu.S. Stepanovning asarlarida amalga oshirilgan [5]. Shunday qilib, Yu.S. Stepanov vaqt bo'yicha odamning mavqeini tilda aks ettirishga ishora qiladi [5]; E.S. Yakovleva adabiy matnlarda qisqa muddatli ma'noli leksemalarning qo'llanilishini qiyosiy tahliliga asoslanib, rus tilida vaqtning sifat jihatidan aniqlanishi haqida xulosa qiladi [4]. Babenko N.G. poetik matnda vaqt tushunchasini o'rganagan [6];

Badiiy matnda vaqtni o'rganishga bag'ishlangan klassik asarlar M.M. Baxtin [10], V.V. Vinogradov [8] tomonidan tadqiq qilingan. E'tiborga sazovor bo'lgan zamonaviy asarlar orasida E.V. Makarovskiyning asarlarini qayd etishimiz mumkin, u Boris Pasternak she'riyatida vaqtni ifodalashning lingvistik vositalarini o'rganagan. Vaqtni o'rganishda "vaqt" tushunchasini lingvistik talqin qilish usuli bo'lgan va uni tushuntirishning periferik vositasi bo'lgan metaforik va metonimik ko'chirishlarni o'rganish aspektida amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'p tizimli tillarning kontseptual-semantik, paremiologik, assotsiativ va lingvokognitiv jihatlarida vaqtinchalik munosabatlarning asosiy qatlami va sharhlovchi sohasi va umuman "vaqt" tushunchasi o'rganiladi. Shundan kelib chiqib, mazkur maqolada turli tizimli tillarda vaqt munosabatlarining aksini qiyosiy o'rganish amalga oshiriladi, chunki biz ko'rib chiqayotgan har bir tilda (ingliz va o'zbek) universal leksik birliklar mavjud bo'lib, ular orqali vaqt ma'nosi ifodalanadi, masalan, hafta kunlari, oylar, fasllar, bayramlar nomlari va boshqalar. Qiyoslanayotgan tillarda, bu o'z navbatida kognitiv tilshunoslik sohasidagi keyingi qiyosiy tadqiqotlar uchun boy faktik va istiqbolli materialdir.

N.I. Trubnikovning fikricha, vaqtning bo'linishini quyidagicha ifodalash mumkin:

a) tarixiy vaqt; b) ijtimoiy vaqt; c) psixologik vaqt [5].

M.S. Kogon quyidagi vaqt turlarining mavjudligiga ishora qiladi:

a) biologik vaqt; b) jismoniy vaqt; c) ijtimoiy vaqt; d) psixologik vaqt

[6].

Ulardan farqli o'laroq, V.N. Yarskaya, dunyoning vaqtinchalik tavsifining polifonik tuzilishiga ekskursiya qilib, badiiy vaqt haqida gapiradi [5].

Lingvistik tadqiqotlar tilda ko'p o'lchovli shakllanish sifatida vaqt tushunchasining muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga yordam beradigan turli xil yondashuvlardan foydalanish bilan tavsiflanadi.

V.I. Karasik bu xususiyatlarning umumiylikini quyidagicha ifodalaydi:

- a) chiziqli vaqt;
- b) real va xayoliy vaqt;
- v) leksik-grammatik zamon;
- d) funksional-stilistik vaqt [6].

"Vaqt" tushunchasining boshqa tushunchalardan ajratilishi I.K.Ryabtsevaning asarlarida ham mavjud. U ularni quyidagi turlarga ajratadi:

- a) jismoniy (tabiiy);
- b) metafizik (falsafiy, umumlashtirilgan);
- v) kundalik (sub'yektiv, kundalik, individual);
- d) ruhiy [6].

Vaqtning tez-tez uchraydigan tushunchalarining butun majmuasida N.D. Arutyunovanning asarlarida tasvirlangan tsiklik va chiziqli vaqt ustunlik qiladi. Chiziqli vaqt bir o'lchovlilik va qaytmaslik bilan tavsiflanadi. Ushbu model ma'lum bir yo'nalishda yo'naltirilgan to'g'ri chiziq sifatida ifodalanishi mumkin. Chiziqli vaqt o'tmish, kelajak va hozirgi vaqtga bo'linadi, ularni yagona oqimga bog'laydi. Tsiklik vaqt tabiiy sikllarni idrok etish bilan bog'liq (kun vaqti va yil fasllari o'zgarishi). U "ma'lum bir afsonaviy g'oyalarga to'plamiga, doimo takrorlanadigan modellarga" asoslanadi [1].

E'tiborga sazovor bo'lgan zamonaviy asarlar orasida E.V.Makarovskiyning asarlarini qayd etishimiz mumkin, u Boris Pasternak she'riyatida vaqtni ifodalashning lingvistik vositalarini o'rgangan. Vaqtni o'rganishda "vaqt" tushunchasini lingvistik talqin qilish usuli bo'lgan va uni tushuntirishning periferik vositasi bo'lgan metaforik va metonimik ko'chirishlarni o'rganish aspektida amalga oshiriladi. "Vaqt" kontsepsiyasining obrazli nominatsiyalari B. Pasternakning dunyoning poetik rasmidagi voqelik hodisalari o'rtasidagi yangi munosabatlarni shakllantiradi. Vaqtning kontekstli metafora va metonimiyalari jonli poetik obrazlarni yaratishga xizmat qiladi [5].

A. M. Muxin konsepsiyasiga asoslangan holda vaqtni ya'ni payt holini ifodalovchi sintaktik birliklarning differensial sintaktik-semantik belgisi temporallik atamasi bilan yuritiladi [6]. Shunga ko'ra, quyida badiiy asarlarda temporallikni ifodalovchi sintaktik birliklarning o'zbek tiliga tarjimada berilishiga e'tibor qaratamiz.

Temporal sintaksemani ifodalovchi birliklar badiiy asarlarda gap qurilmasida kesimga bog'lanib, unda ifodalangan ish-harakatning tugallanganligi, davomiyligini, chegaralanganligini, nutq jarayonidan keyin bajarilishini, ish-harakatning bajarilishda ketma-ketlikni ifodalashi mumkin.

Ingliz va o'zbek tillari badiiy matnida temporallik turlicha ifodalanishi va tarjimada ham har xil berilishi mumkin:

1. Adverbial elementlar bilan ifodalangan temporal birliklar o'zbek tiliga quyidagicha o'g'iriladi:

a) yet ←→ hali- bu kesimning inkor shaklida uchraydi: You haven't reached it yet (EH, 195); Siz uchun hali o'zgarish bo'lgani yo'q (EH, 218);

b) never ←→ hech qachon: You'll never take me seriously will you Thomas (EH, 195); Rost, siz menga hech qachon jiddiy muomila qilmaysiz, - deb javradi Payl (EH, 218);

v) now ←→ hozir: He sat now in his legation room pretting at a telegram to decode (EH,200); Payl hozir o'z missiyasida o'tirib, sabrsizlik bilan telegrammani rasshifrovka qilyotgandir (EH, 218);

g) still ←→ hamon: She is waiting for him still (EH, 35); Hamon uni kutayapti (EH, 15);

d) ever ←→ bi- paytlar: Were you ever in love with her? (EH, 117); San bir paytlar unga oshiq bo'lganmiding? (EH, 102);

e) once ←→ bi- vaqtlar: Robert Cohn was once Middlweight boxing champion of Prinstone (EH, 11); Robert Kon bir vaqtlar o'rtazinda Prinston universitetining chempioni bo'lgandi (EH, 3);

yo) just ←→ bir paytlari: It's just like the Fretellinis used to be (EH,107); Bir paytlari xuddi Fratellini sirkchilari aytganidek (EH, 93);

j) already ←→ allaqachon: Mike was already in bed (EH, 138); Mayk allaqachon yotgandi (EH, 122);

z) always ←→ paytida: There was always a breeze even in the heat of the day (EH,118); Kuning hatto eng jazirama paytida ham nuqul shaboda esib turar edi (EH, 103);

k) then o'zbek tiliga keyin, shu payt, o'shanda, bu paytda kabilar yordamida tarjima qilinadi: Then they pulled up the door of the cage (EH, 130); Keyin qafasning eshigini ochishdi (EH, 115); Then all of a sudden I started to cry (EH, 36); Shu payt o'zim uchun kutilmaganda yig'lab yubordim (EH, 45); Then you'd know these things (EH, 108); O'shanda bularning hammasini bilib olgan bo'larding (EH, 94); Men were standing on the wall ready to pull up the gate of the corral and then the gate of the cage (EH, 130); Bu paytda esa korrolning darvozasini va qafasning eshigini ochishga hozirlanib boshqa xizmatchilar devorda turishardi (EH, 115);

l) sometimes ←→ ba'zan: Sometimes Bill went along (EH, 141); Ba'zan Bill men bilan sayr qilardi (EH, 125);

m) at once ←→ darrov: At once he forgave me all my friends (EH, 125); U meni deb barcha do'stlarim gunohini darrov kechirdi (EH, 109);

n) during + ko'rsatish olmoshi yoki son+ot ←→ paytda, ... mobaynida: During this time Robert's mother had settled an allowance on him about three hundred dollars a month (EH, 13); Bu paytda Robertning onasi unga oyiga uch yuz dollardan pul yubora boshlagan edi (EH, 5); During these three years, the first spent in travel, the last two in Paris (EH, 13); Mana shu uch yil mobaynida birinchi yilni sayohat bilan o'tkazishdi, keyingi ikkinchi yili Parijda bo'lishdi (EH, 5);

o) soon now ←→ ... ko'pi ketib ozi qoldi: But he is going to marry me, she said, soon now (EH, 28); Axir u menga yulnadi. Endi ko'pi ketib ozi qoldi (EH, 8).

2. Adverbial elementlardan tashqari, ingliz tilida turlicha predloglar bilan hafta kun nomlari, oylar, yillar, ovqatlanish paytini ifodalovchi leksik birliklar birikib kelib, temporallikni ifodalasa, o'zbek tilida temporallikni ifodalovchi otlar, sifatdoshlar har xil kelishik qo'shimchalari yordamida tarjima qilinadi.

Shu borada ta'kidlash joizki, "... predloglarning alohida so'z turkumi sifatida o'ziga xos xususiyatlari sintaktik darajada ko'zga tashlanadi. Ular sintaktik konstruksiya tarkibida alohida so'z sifatida aniq ajralib turadi va birikmaning markazi hamda tobelanuvchi komponentlari o'rtasida tobe aloqani ifodalash vazifasini bajaradi". Gap qurilmasida predloglarni mazmun jihatidan aniqlashda ularni qanday otlar bilan birikib kelishi orqali aniqlash mumkin. Shu bois badiiy matnlarda temporallikni ifodalovchi predlogli birikmalarga e'tibor qaratib, ularning o'zbek tiliga tarjimasi haqida to'xtalamiz.

- a) After+ot ↔ ot+dan+keyin: After breakfast Bill and I were sitting warming in the sun on a bench out in front of the inn and talking it over (EH, 120);
 Nonushtadan keyin Bill bilan mehmonxonada parasidagi xarxarada o'zimizni oftobda toblab o'tirarkanmiz, yuzaga kelgan vaziyatni muhokama qildik (EH, 105);
- b) ot+before ↔ bundan+son+oldin: He had come in with me an hour before (EH,138); U bundan bir soat oldin men bilan birga qaytgandi (EH, 122);
- v) before ↔ ilgari ham: Brett's had affairs with men before (EH,135); Ilgari ham Bretning xushtorlari bo'lgandi (EH, 119);
- g) before+son ↔ son+dan+ilgari: I can't manage before nine (EH, 195); Men soat to'qqizdan ilgari bo'shamayman (EH, 196);
- d) at+ot ↔ at+sifatosh+da Tell you some more at lunch (EH, 110); Qolganini tushlik qilayotganimizda gapirib beraman (EH, 96);
- e) at+son+ot ↔ ot+son+da: At five o'clock I was in the Hotel Crillon waiting for Brett (EH, 44); Soat beshda men "Kriyon" mehmonxonasida Bretni kutib turardim (EH, 34);
- yo) for+son+ot ↔ son+ot+davomida: For four years his horizon had been absolutely limited to his wife (EH, 15); To'rt yil davomida uning fikri xayoli xotini bilan cheklanib qolgandi (EH, 7).

Xulosa. "Vaqt" tushunchasi asosiy tushunchalardan biri bo'lib, barcha tillarda bir xilda va turlicha aks ettirilgan kontseptual tizimning muhim qismi bo'lib, vaqt mentaliteti, vaqt universallari haqida gapirishga imkon beradi. Turli tillarda o'xshash va o'xshash bo'lmagan dunyoning zamon tasviri haqida til va nutqda, tushunchalar va ularni aks ettiruvchi lisoniy birliklar, jumladan, badiiy asarlarda ifodalangan milliy-madaniy xususiyatlar tahlil qilingan. Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'p tizimli tillarning kontseptual-semantik, paremiologik, assotsiativ va lingvokognitiv jihatlarida vaqtinchalik munosabatlarning asosiy qatlami va sharhlovchi sohasi va umuman "vaqt" tushunchasi o'rganiladi. Shundan kelib chiqib, mazkur maqolada turli tizimli tillarda vaqt munosabatlarining aksini qiyosiy o'rganish amalga oshiriladi, chunki biz ko'rib chiqayotgan har bir tilda (ingliz va o'zbek) universal leksik birliklar mavjud bo'lib, ular orqali vaqt ma'nosini ifodalaydi, masalan, hafta kunlari, oylar, fasllar, bayramlar nomlari va boshqalar.

Vaqtning ma'nosini ifodalovchi sintaktik birliklar badiiy asarlarda ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada turlicha berilishi mumkin. Temporallikni ifodalovchi sintaktik birliklarni ingliz tilida to'rt guruhga ajratish mumkin. a) adverbial elementlar yordamida: yet, never, now, ever, once, just, already, always, then, sometimes, at once, during, soon now; b) predloglarning otlar bilan birikib kelishi bilan: after+ot, ot+before, before+ot, before+son, at+ot, at+son+ot, in+son+ot, by+ko'rsatish olmoshi+ot; v) payt yoki vaqtning ifodalovchi leksik birliklar: today, yesterday, tomorrow, tonight, hafta kunlari va hokozolar hamda one, all, next, last, same, each kabilar bilan birikib kelishi bilan ham ish-harakatini bajarilish vaqtini ko'rsatadi; g) temporallikni ifodalashda payt ergash gap kesimida ifodalangan ish-harakatni bosh gap kesimida ifodalangan ish-harakatning bajarilishi bilan qiyoslash natijasida aniqlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Arutyunova N.D. Nominatsiya, referentsiya, znachenie // Yazikovaya nominatsiya obshchiye voprosi. – M.: Nauka, 1977.
2. Bo'ronov J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1973.-284 bet.
3. EH –Ernest Hemingway. A Farewell to Arms. – Leningrad, 1971. - 263 p.
4. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English Grammar.- Moscow: Visshaya shkola, 1967.- 200s.
5. Kononov A.N. Grammatike sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika.- Leningrad: Nauka,1960- 446 s.
6. Kubeysonova D.T. Sintaksiko- semanticheskie osobennosti lichnix mestoimenny v strukture predlozheniy sovremennogo angliyskogo yazika // Avtoreferat.diss...kand.filol.nauk.- Tashkent,2008-20 s.
7. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro: "Buxoro universiteti" nashriyoti, 2001.-228 b.
8. Vinogradov V.A. Deyksis // Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1990. – 128 c.
9. Yorov B.A. Uyushiq kesim: uning zotiy (substansial) tabiati va gapdagi mavqei: Filol.fan.nomzod.diss.-T.: 2001.-168 b.
10. Zolotova G.A. Kategoriya vremeni i vida s tochki zreniya teksta // Voprosi yazikoznaniya. 2002. № 3. – S. 8-29.